

ճակի ուսումնասիրութիւնը: Մինչեւ Սասանեանների անկումը Հայաստանը մնում է, ինչպէս էր, իրանական դասական քաղաքակրթութեան մանրանկարը:

Առաջին հարցը վերաբերում է հողերի տեսակին, ինչ որ կոչւում է «պետական» եւ «կալուածատիրական»: Որ Արշակունի թագաւորական տունը ունէր սեփական հողեր, նախարարական տների նման, անտարակոյս է: Սակայն դժուար է ենթադրել, որ ամբողջ երկիրը բաժանուած լինէր թագաւորի եւ նախարարների եւ ընդհանրապէս ազատների միջեւ:

Պէտք է կարծել, որ հողի մեծաւոյն մասը պետական էր, ուրեմն թագաւորական բառի լայն մտքով: Առանին կեանքում աչքի չէր ընկնում այս տարբերութիւնը, մանաւանդ որ ամբողջ պետութիւնը եւ երկիրը կապուած էր Արշակունի անուան: Ուստի մատենագրութեան մէջ եւս տարբերութիւնը չէ նկատուում: Արտագերից բերդը, ըստ Փաւստոսի, գտնուում է «յերկրին Արշակունեաց»: Ասել է թէ կայ Արշակունեաց երկիր, ինչպէս կան Մամիկոնեան, Արծրունեաց եւ այլ նախարարական երկիրներ:

Միւս կողմից՝ պատմագիրը գիտէ ոչ միայն տէրութիւն Արշակունեաց, այլ եւ «տէրութիւն թագաւորութեան Հայաստան երկրի» (Դ. Դպր. 2): Ի՞նչ է արքունի տունը եւ ոստանը, որպէս հողային հասկացողութիւն: Արդեօք չե՞ն թաղցնում իրենց մէջ արքայական եւ պետական հողերի գրեթէ մոռացուած եւ ձուլուած տարբերութիւնը:

Արշակունեաց տունը, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ մի մեծ նախարարութիւն. եւ նա էր որ կերտել էր միւս տները (ըստ պատկերի իւրում): Գուցէ եւ արքայական տան եւ պետութեան հողերի հասկացողութիւնը մի էր եւ չէր զատուում միմիանցից: Սակայն, նրանց անկումից յետոյ տեսնում ենք ոստանիկ ազատներ, որ ժառանգել են բուն Արշակունի հողերը, կամ մի մասը: Մնացածը ճանաչուում է պետական սեփականութիւն, երբ վեհապետական իւրաւունքն անցնում է Սասանեան միապետներին:

Հիմք կայ ամէն պարագային որոշելու երկու տեսակ հող՝ թագաւորական եւ նախարարական եւ կամ պետական ու կալուածատիրական, սրա մէջ հաշուելով արքայական տան, նախարարների եւս եկեղեցու հողերը: Տարբեր հողերը՝ ենթադրում են եւ տարբեր գիւղացիներ: Արդեօք կարելի՞ է յառաջանալ եւ տարբերութիւն տեսնել շինականի եւ ուամիկի մէջ, մէկը համեմատելով պլերէի հետ, միւսը մերձ համարելով կոլոնի:

Փաւստոս խօսելով Արշակի գործերի մասին, ասում է.

«Եւ սկիզբն դործակալութեանն հազարապետութեանն, աշխարհատեսն ինամակալութեանն, աշխարհաչէն աշխարհատած դեհկաւուքեան, շինականաչէն ազգն Գնունեաց, հազարապետն ամենայն երկրի»: (Դպր. Դ. 2):

Նախադասութիւնը ճոռում է, բայց իմաստը պարզ է: Արշակ թագաւորը սկիզբ է դնում կամ վերականգնում է հազարապետութեան դործակալութիւնը, այսինքն պաշտօնը, եւ յանձնում է Գնունեաց ազգին: Հազարապետութիւնը «աշխարհատես ինամակալութիւն է», «աշխարհաչէն դեհկանութիւն», իսկ Գնունիք՝ շինականաչէն:

Ի՞նչ է նշանակում իրապէս հազարապետութիւն, եւ ի՞նչ է դեհկանութիւնը:

Պարսից դրան հազարապետը նոյնն էր, ինչ որ վզուրկ հրամանատար: Հռչակաւոր Միհրնբսէհին, Յազկերտ Բ.ի մինիստրին եղիչէն անուանում է հազարապետ, մինչդեռ ինքը Միհրնբսէհ իրեն կոչում է վզուրկ հրամատար Երան եւ Տաներան: Հրամատարը Սասանեան պետերի առաջին եւ գլխաւոր մինիստրն էր: Նրա ձեռքի տակ էր եւ պալատական թիկնապահ գունդը, որտեղից ծագում է եւ նրա հազարապետ կոչումը: Պարսից հազարապետը աւելի արտաքին գործոց մինիստրի է նմանում, մինչ հայոց մօտ թւում է որ ներքին գործոց հետ կապ ունի:

Փաւստոսի խօսքերից ակներեւ է, որ հազարապետին ենթակայ էր շինականութիւնը, ուրեմն հարկերի զանձման հոգսը նրա վրայ էր: «Շինականաչէն» Գնունեաց ազգի պաշտօնը կապուում է «դեհկանութեան»: Հինաւուրց տերմին նոր բովանդակութեամբ: Դեհ, որ ժամանակով նշանակում էր աշխարհ, հետըհետէ սեղմուելով յանգում է գիւղի: Դեհկանն էլ, դեհի պետը, աղնուական բարձրութիւնից